

iTaukei Ni Qele

Vol. 1 | 2020

Mai na Matabose ni Qele Moroiroi

Na Liuliu ni Matanitu ka Minisita tale ga ni Veika Vaka-iTaukei o Josaia Voreqe Bainimarama ena dola ni taqe mai Namau

Dola na taqe ni wai mai Namau

ERA oso drigi yani na lewe ni vanua mai Namau kei na kena vanua veiwekani ena kena laki marautaki tiko na nona dolava nai Liuliu ni Matanitu o Voreqe Bainimarama na taqe ni wai ni gunu mai Namau ena vualiku kei Tailevu ena siga Vakaraubuka nai ka 26 ni Jiune.

Sa dua na ka na nodra marau na lewenivanua kei na nodra vakavinavinaka ena vuku ni kena sa mai vakavotukanataki na tatadra oqo. E dua na siga ni veisolevuti vei ira na iTaukei kei ira era vakaitikotiko voleka; ka ni sa dua na gauna balavu na nodra gadreva tu me vakadrodroi yani vei ira na wai ni gunu savasava qai kena ikuri ni sa rawa talega me ra tauri ilavo mai na kena lisi.

Oqo e dua vei ira nai tuvatuva levu ni lisi ka veitokoni kina na Matabose ni Qele Maroiroi ki na gagadre ni Matanitu me baleta na lisitaki ni qele me dabe kina na taqe. E a sasaga voli mai kina na Matabose ka sa dua na ka marautaki ni sa mai dolavi rawa.

E vakaraitaka na Manidia Liu ni Matabose, o Tevita Kuruvakadua, “ni oqo e dua na gaunisala e tokona tiko kina na Matabose nai tuvatuva ni Matanitu ka vaka talega kina na kena sagai me vakatoroicaketaki na nodra bula na itaukei ni qele”.

Oqo e tiki tale tiko ga ni dua na dodonu ena loma ni Yavu ni Vakavulewa ni 2013 ni noda Matanitu ka vaka kina ena ruku ni *Sustainable Development Goals* ni Matanitu Cokovata e Vuravura se na *United Nations*. Ia ena sega ni rawa ni vakavotukanataki na tatadra oqo kevaka e sega ni da veitokoni na itaukei ni qele kei na Tabana ni Wai (*Water Authority of Fiji*). Ka sa vakavinavinakataki vakalevu na itaukei ni qele kece o ni lomasoli mo ni solia na nomuni tiki ni qele me lisitaki ena vuku ni kena vakadrodroi yani na wai ni gunu.

Na taqe ni wai oqo e Namau, ena vakadrodroya tiko na wai ni gunu kivei ira e rauta ni 3,800 na lewe ni vanua ena vualiku kei Tailevu ka okati kina na taoni o Korovou, lima na veikorokoro wavoliti Namau, tolu na koronivuli kei na tolu nai tikotiko ni dauteitei. E tiko talega enai tuvatuva me na tosoi yani na veiqaravi ni *Namau Water Treatment Plant*, me toso vaka ki Lawaki kei na Queen Victoria School ka vakakina ena gaunisala levu na Kings Road, mai Waidalice vaka ki Naivicula. ■

ME LAVETI CAKE NA VAKATAGEDEGEDE NI BULA NI ITAUKEI

VAKADURI BISINISI E RUA NA MATAQALI MAI CAKAUDROVE

TARO DAU TAROGI WASOMA

ISEVU NI VULI VEI IRA NAI TAUKEI NI QELE

VAKASOKUMUNI NAI TUKUTUKU NI VEI MATAQALI

NA NODA DODONU NAI TAUKEI NI QELE

TUBU CAKE NAI WILIWILI NI MARAMA ERA LISI

SIKOVI O IRA NA LEWE NI VANUA MAI VATULELE

VEIVUKE NA MATABOSE VEI IRA ERA VAKALEQAI ENA CAVA KO HAROLD

iTaukei Ni Qele

Lewe ni Vola:

- 3 Ni Bula Vinaka nai taukei ni Qele
- 4 E Dredre ia e Rawa
- 5 Vakaduri Bisinisi e Rua na Mataqali mai Cakaudrove
- 6 Vakayagataki vinaka na Vakatabu ni Mate Dewa na COVID-19
- 7 Tokatoka nai Cavacava ni Seed Fund
- 8 Susu Bulumakau na Mataqali Ketenatukani
- 9 Veivakararamataki ena Yavusa E Tolu
- 10 Veivuke na Matabose ena Nodra Lisi ni Tei Kau nai Taukei
- 11 Na Vale Vakoro Vou sai Sakisaki ni Yavusa o Vunivivi
- 12 Na Dodonu ni Taukei ni Qele
- 13 Tubu Cake nai Wiliwili ni Marama era Lisi
- 14 Veivuke na Matabose vei ira na Vakaleqai ena Cava o Harold
- 15 Sikovi o ira na Lewe ni Vanua mai Vatulele
- 16 Segani Vakayalolailaitaki na Matabose ena COVID-19

Ni Bula Vinaka na iTaukei ni Qele

*Manidia Liu
Tevita Kuruvakadua*

NI sa bula vinaka tale mai nai taukei ni qele ena noda Viti lomani. E sa vakacagau sara tiko na yabaki, ka da sa yacova tale mai na veimama ni yabaki. E drakidrakita toka na soko enai matai ni veimama ni yabaki ka nida a mai sota kaya kina na mate levu oqo na COVID-19 ka vaka talega kina na nona a mai ravuravu na Cava o Harold.

Me vaka ni sega ni dua e vakuwai mai na veika lelevu e a mai tarai keda oqo, e a bau vakila talega na Matabose ni Qele Maroro ni revurevu ni veika oqo ena kena tabana kece sara ni veiqaravi. E kenai rairai tiko ni na sotavi tiko na dredre oqo ena loma tale ni vica na vula mai oqo, ni bera ni cava na yabaki 2020.

Ia ena gauna oqo, e sa totolo sara tiko na tuvatuva ka ni Matabose, ka sa saga tiko me vakalailaitaka sobu na nona vakayagataki ilavo ena veitabana eso, me rawa ni bau vakamalumutaka toka na gauna dredre eda sa lako curuma tiko. Na tikina oqo e sa vakaraitaki taumada tiko vei ira kece na vakailiesi ena loma ni Matabose ka ra sa ciqoma ka tokona na veiveisau oqo.

E dina ga ni na se sega beka sara ni se taucoko na veiqaravi ena veivale ni volavola ni TLTB e Viti ena vuku ni COVID-19 kei na kena vakatatabu, sa tiko na vakanuinui ni ko ni na ciqoma ka tokona tiko na sasaga ni Matabose me yacova na gauna esa na maucokona tale kina nai tosotoso.

Keitou vakamamasu tikoga vei kemuni na lewenivanua ni da na rokova tiko na vakatatabu kei nai vakasala ni tiko veiyawaki ena gauna kece eda siko kina ena dua na vale ni volavola ni TLTB. Keitou kerea talega me da na vosota toka kevaka e sega ni taucoko sara na veiqaravi ena loma ni gauna dredre eda mai donumaka tiko oqo.

E dina ni tiko na noda dodonu na itaukei ni qele, ia e salavata toka mai na nodai tavi e dodonu meda dinata, se mani vakacava sara na dredre ni bula eda lako curuma. Eda sa veivakananumi tikoga meda veitaratara ga ena dua na vale ni volavola ni Matabose eda voleka kina kevaka e dua na noda gagadre bibi se lomatarotaro.

Sa tiko na vakanuinui ni na talave cake tale nai vakarau ni veiqaravi mai vei ira na nomuni dauniveiqaravi ka da na vakanamata kina veigauna vinaka sa tu e matada. Mo ni kalougata tiko ka vuavuai ena kena vakayagataki na noda qele. ■

Me laveti cake nai vakatagedegede ni bula vakaiTaukei

*Vukevuke ni Manidia Liu
Solomoni Nata*

NI sa bula vinaka na iTaukei ni Qele, ena yasana e 14 ena noda vanua.

E a mai digitaki me taura tiko vakawawa na itutu ni Manidia ni *Landowners Affairs Unit* (LAU) o Akuila Raibeve ena Noveba ni yabaki sa oti, ka mai biu vata kina e dua nai tuvatuva matau me baleti keda na itaukei ni qele kei na kena laveti cake nai vakatagedegede ni noda bula.

Na tabana ni veiqaravi oqo, e se qai tauyavu tikoga ena vica na yabaki sa oti, ka gagadre ni Matabose me biu vata e dua nai tuvatuva ni veiqaravi ena vukea na noda bula raraba na itaukei ni qele, ka meda kakua ni da vakanuinui wale tu ga enai lavo ni lisi. Me da vakararamataki ena so nai tuvatuva lelevu e rawa ni da qarava, kabasitaki donu na nodai tosotoso ka da kila na veika e rawa nida qarava ka rawata mai na noda qele. E ratou sa tu vakarau na nomuni dauniveiqaravi ena loma ni Matabose me vukei kemuni enai naki oqo.

E koto era oqo eso nai tuvatuva lelevu sara e gagadre tiko kina na nomuni tabana me na vakavotukanataki ena yabaki oqo, kei na veiyabaki sa tu e matada:

- Na veika e vakatututaki mai ena veiyabaki sa oti, ka me vakasaqarai na kenai wali e uasivi duadua.
- Me wasei na kila vakacakacaka ena kedratou maliwa na veiqaravi ena LAU.
- Vakaraotaki e dua na porokaramu ena vaqacacotaka na nomuni veiqaravi nai taukei ni qele (*Landowners Empowerment Strategy*).
- Vakavinakataki na kena vakasokumuni nai tukutuku e baleti kemuni nai taukei ni qele kei na veika eda taukena (*LOU Profiling & Asset Capitalisation Report*).
- Me na vakavurei eso tale nai walewale ni veiqaravi vou ena loma ni tabana. Me kuria eso sa taurivaki tiko, me vaka na *Landowners Seed Fund Grant*.
- Me ciqomi ka marautaki na kena vakayagataki na mona livaliva mai vei ira nai taukei ni qele.
- Me ra vutuniyau na itaukei ni qele ena qele kei na ka e rawa mai na kena ivakayaga.

Sa tiko na vakanuinui ni da na cakacaka vata nai taukei ni qele kei na Matabose ena kena vakavotukanataki eso na tatadra lelevu oqo me rawa ni vakatoroicaketaki ka laveti cake na noda bula na kawa itaukei, vakausasivi, o keda eda taukena na qele. ■

E dredre ia e rawa

E A se tu makawa sara e dua na gagadre levu ni veivakatorocaketaki me baleta na qele ena vanua o Natogadravu ena loma ni tikina o Nuku ena yasana e Tailevu. Ena kena vakanananu levu ga me rawa ni vukea na nodra bula ni veiliutaki nai taukei ni vanua, vakauasivi ena nodra vukei na lewenivanua.

O Natogadravu e tiko ena dua na vanua ka semata na vanua o Rewa kei Tailevu. E liu, era a dau mai lele e kea na gole vaka ki Rewa ka vakakina o iratou na gole ki Kiuva, Kaba kei Nasilai. Me yacova mai na gauna oqo, e se dabe toka ga kina na vale ni bula, na Tabana ni Qoliqoli (*Fisheries*), na Tabana ni Veikau (*Forestry*) ka vakakina na Tabana ni Ovisa.

E a buroro voli mai kina na vakasama ni kena vakayagataki na qele e Natogadravu ena vakasama ni veivakatorocaketaki raraba kei na veiqaravi vakabisinisi.

E sa matata tu vakasigalevu vei keda ni dua na sasaga ena dau sasagataki; ena dau tu talega na kena bolebole. Ka vica na bolebole lelevu e a sotava talega o Ratu Semi Matalau ena kena sagai me tauyavutaki na *Tui Nabou Development Project*. Ai matai ni bolebole levu saraga e sotavi ena loma ni mataqali kei na loma ni vuvale ena vuku ni duidui ni vakasama ka gadrevi kina me ra vakaramataki na lewe ni mataqali ena vuku ni vakasama oqo me rawa ni ra ciqoma kei na vakanananu ni kena tauyavutaki na bisinisi.

”Au vakavinavinaka ni ra ciqoma nai vakamacala e vakaraitaki vei ira enai matai ni gauna, baleta kevaka au a sega ni basuka rawa nai lati oya, ia ena sega ni rawa vei au meu na rawata na veika oqo,” tukuna Ratu Semi. “E dodonu me keimami duavata ena neimami rai nai tikotiko oqo kei na mataqali oqo”.

O Natogadravu e tiko kina e 4 na yavusa duidui ka 8 tiko na kena mataqali ena gauna oqo. Ka basika kina nai karua ni bolebole; oya na kena ciqomi na vakasama oqo mai vei ira na vo ni lewe ni yavusa. Era a nanuma eso me ra mai kerea vua na Tui Nabou sa bale me ra vakayagataka na qele oqo, ka mani dredre kina na nodra ciqoma nai naki e sa vakatututaki yani me vakayagataki kina na tiki ni qele oqo.

“Tukuna o Tui Nabou, “au marautaka ni sega ni vakadrukai na rai levu oya; na kena vakayagataki na qele me vakavure bisinisi ka gaunisala ni rawa ka vei ira na lewenivanua”.

Sa qai tiko nai katolu ni bolebole; oya na ka vakaiyau se nai lavo me cakacakataki kina na tatadra oqo. Ni da gagadre me da vakaduri bisinisi, ena dau gadrevi kina e dua na uma i lavo.

“Keitou bau kalougata ni a sa sogota tu ga mai o neitou tubutubu turaga na neitou i lavo ni lisi ka rawarawa kina vakalailai na kena wali nai katolu ni bolebole oqo,” e kuria o Tui Nabou.

Ai matai ni wasewase ni veivakavaletaki (*subdivision*) ka a vakayacora na Tui Nabou sa bale e toka veibasai kei na koroniovuli o Sheerdar College ka yaca ni vanua oya na *Raranibici Subdivision*, ka rau a tauyavutaka kei Ratu Tua’kitau Cokanauto.

Nai lavo kece ka kumuni mai na vei lisi kece oqo esa qai mai vukea na kena vakailavotaki na project vou oqo – na *Tui Nabou Development Project*. Era

Na vava vakarautaki me baleta na volitaki ni qele ena bati ni sala e Natogadravu

saumi kina na sovea, na idinia kei ira kece na kena dau e gadrevi na nodra kila kei na nodra veiqaravi ena vuku ni kena vidavidai na qele.

E sa qai tiko e dua tale na bolebole ka tukuna vakaoqo o Ratu Semi, “nai ka va (4) ni bolebole; oya na bolebole vakayalo. E levu na ka era dau saqati keda kina na wekada, ka sa dau rawa duadua ga vua na Kalou me dau walia nai ka va ni bolebole. E so e dau vosa muri ka so era dau cakava eso na cakacaka butobuto, ka sa rawa duadua ga vua na Kalou me dau walia na bolebole ni vakasugusugu vakayalo e dau caka tiko ena keda qele”.

E dai esa vura tu e dua tale nai wasewase ni veivakavaletaki (*subdivision*) ka sa ta vinaka sara tu na kena gaunisala. E sa drodrova talega yani na

subdivision oqo na wai kei na livaliva.

E vakakoto oqo nai vakasala nei Tui Nabou. “E dina ga ni taura na gauna na kena sasagataki tiko e dua na navunavuci vakaoqo me rawa ni qai vakavotukana, ia meda taura nai matai ni kalawa na itaukei ni qele meda qarava eso na vakasama vakabisinisi vakaoqo ena keda qele. Ke sa yaco na nona gauna na Kalou meda vakatorocaketaki; ena yaco dina ga”.

Ena gauna oqo esa volitaki oti kece na veitiki ni qele (*lots*) ena loma ni *subdivision*. Ena dua na gauna lekaleka mai oqo, e da sa na raica ni ra sa na duri cake na kena veivalevale ka sa i vurevure ni lavo vei ira na lewe ni vanua e Natogadravu. ■

Qele vidavidai nei Tui Nabou mai Natogadravu

Vakaduri bisinisi e rua na mataqali mai Cakaudrove

NA Mataqali Navuniasawa kei na Mataqali Delana; ena koro o Naro'i mai Cakaudrove, e ratou vakamau vata kei na dua na daunibisinisi mai vanua tani, me tauyavutaka na Delana Heights Subdivision.

Na veivakatorocaketaki ena vakayacori oqo e Savusavu ena kenai sevu e Savusavu ka vakakina ena Vualiku taucoko.

E ratou mai domodua ena dua na *Integrated Development Lease* ka na vakatoroicaketaka e rauta ni 13.8 na eketea (13.8 Ha) na nodratou qele vakaitaukei na mataqali e rua oqo ka tikoga ena taudaku ni taoni o Savusavu.

E tiko ena loma ni tuvatuva levu ni kabani oqo, me vidavidai vakalalai na qele me rauta ni 66 nai tikina (66 lots), me vakavinakataki na kena gaunisala, ka vakadrodroi talega yani kina na livaliva, wai kei na wa ni vosavosa.

Sa levu sara tiko na kauwai mai vei ira na lewenivanua e Viti ka vaka talega kina mai vanua tani. Era sa vakaraitaka tiko mai na nodra gagadre ni ra gadreva me ra voli qele ena vanua e sa na mai vakatoroicaketaki tiko oqo, ka ni dua nai sau vinaka sara e sa mai lavaki tiko kina.

Sa tiko na nodra vakanuinui na itaukei ni qele vakakina na Matabose, ni na vakavotukana na lalawa ena loma ni dua na gauna lekaleka mai oqo.

E ratou dairekita ni kabani oqo o Meli Namasi, Graham Oldrive kei Taniela Nayasi. ■

“ Sa tiko na nodra vakanuinui na itaukei ni qele vakakina na Matabose, ni na vakavotukana na lalawa ena loma ni dua na gauna lekaleka mai oqo.

”

Vakarau me vidavidai na qele ena kedrau tadrua na tauni o Savusavu kei na koro o Yaro'i

Vakayagataki vinaka na vakatatabu ni mate dewa na COVID-19

Vakayagataki vinaka sara na qele ena gauna ni vakatatabu ena loma ni Tokatoka o Tuinitoga

Ni sivi tiko ga na wavu mai Wainibokasi, ena bucabuca me gole sobu vaka ki Nasali, eda na lako sivita na nodratou itikotiko na ni Yavusa o Natavea, ena loma ni Mataqali kei na tokatoka o Tuinitoga. Ena matalau na matada ni da sarava na yasa ruarua ni gaunisala ni tuvani vakamatau tu kina nai teitei.

Io sa rauta me vakakina baleta ni ratou a tarova tu na nodratou i lavo ni lisi ka qai volia kina e dua na misini (*tractor*) ka salavata kei na kena kaukamea ni siviara me rawa ni dau vukei iratou na lewe ni mataqali oqo. E a mai voli na *tractor* oqo ena 2017 ka sa veivuke sara vakalevu vei iratou na lewe ni mataqali.

E vakaraitaka o Mosese Nasaudrokadroka, “e vuqa vei keitou na lewe ni mataqali oqo e vakanuinui ena teivaki ni qele me gaunisala ni neitou rawa i lavo. E liu, keitou a dau saumi ira tale na so me mai siviara na neitou qele ka dau levu na gauna keitou dau laki guce tale na wawa. Keitou sa dau qarava tuga vakamalua na neitou dui teitei. Ia na gauna oqo, keitou sa dau sauma ga na waiwai ni tractor ka qaravi sara na cakacaka ena gauna vata ga oya. Sa dua na tamani veivuke levu ka vakamamadataka talega na neitou i colacola”.

Ena gauna ni vakatatabu (COVID-19) eda sa lako curuma oti, e ratou vakayagataka sara vakavinaka nai tikotiko mai Natavea na *tractor* ena nodratou solesolevaki vakamatavuvale, vakamataqali, vakaitikotiko me buturaki na kena teivaki na qele era lala tu. E qai kenai kuri ni sereki tu na vuli, ka ra bau vakavulici tale tu ga na lalai ena teitei.

Ni veidutaitaki ena gauna taumada kei na gauna oqo, e laurai ni toso cake sara ga na veika e rawati mai na qele, ni vakatauvatani kei na gauna e se bera ni voli kina na misini. Ia sa dua na ka ni marau ni sa rawa ni bau veivuke toka nai lavo ni lisi ena gaunisala oya.

Ena vica tale na yabaki mai oqo, e sa tiko na nodratou navunavuci na lewe ni tikotiko oqo me bau vakarabailevutaki na nodratou bisinisi ena veivakavaletaki se *Real Estate*. E ratou navuca tiko me na qai tara eso na nodratou vale me rawa ni rede taki kai vurevure talega ni lavo kina loma ni mataqali. Oqo me na veisotavi ga kei na vakanananu ni na dua na gauna lekaleka mai oqo, e sa na vakarabailevutaki na veiqaravi e Wainibokasi; me vaka ni sai tikotiko tiko ni matanitu ena gauna oqo. ■

Misini vou ni cucukuki ka sa vakatotototaka sara tiko na teitei

O Mosese Nasaudroka ena yasa ni dratou katavila

Totoka nai cavacava ni *Seed Fund*

E dua na ivakaraitaki ni kena cakacakataka na qele vakaitaukei e Tailevu

Roko Tui Namata, Ratu Paula Halaiwalu Namata, Tailevu

ENA 2017, e a ciqoma kina o Roko Tui Namata na veivuke ni Matabose, ka dau vakatokai tiko na *Landowners Seed Fund Grant* ka veivuke sara vakalevu ena kena tauyavutaki na nona bisinisi ni veivakavaletaki se *Real Estate Development*. Na ruasagavulu na udolu (\$20,000) oqo e mai tekivu rawa kina na kena tara nai matai ni vale ka me ra dau mai rede taka o ira na wekadra mai valagi kevaka era via mai tiko vaka gade e Viti.

Dina ga ni dredre ka berabera vakalailai na toso ni sasaga oqo, ena vuku ga ni rawa ka vakailavo, e dua na ka marautaki ni sa mai vakacavari nai matai ni vale. E sa vakaiyayataki talega vakavinaka ka sa vakarau me dolavi vei ira era gadreva me ra vakayagataka.

E vakaraitaka o Ratu Paula, “au marautaka vakalevu na veivuke mai na Matabose ni Qele Maroro baleta ni rawa ni mai vakavotukanataka na sasaga oqo. Au vakavinavinakataka na nona dau veitokoni tu kina neimami gagadre nai taukei ni qele, vakauasivi ena kena sagai me vakaduri eso na bisinisi vakaitaukei”. ■

Isevu ni vuli vei ira na iTaukei ni Qele

NA tabana e qaravi ira nai taukei ni qele se na *Landowners Affairs Unit* (LAU) e a vakayacora nai sevu ni vuli vei ira nai taukei ni qele ena i ka 19 ni Maji mai Sigatoka. Era lewe ni vuli oqo e rauta ni 28 na mata ni vei tokatoka, mataqali, tikina kei na yavusa ka tiko na kedra qele ena maliwa ni vanua o Sigatoka kei Nadi.

E a mai dolava na vuli oqo na Roko Veivuke e Nadroga, o Ilaitia Kurisaru, ka tukuna ni oqo e dua na veiqaravi uasivi duadua e rawa ni ra bau qaravi kina nai taukei ni qele. Oya e baleta ni ra mai vakararamataki enai naki levu e tauyavutaki kina na Matabose ni Qele Maroro vakauasivi ena nodra qaravi na itaukei ni qele.

Veivakadeitaki nai vakamacala vakalawa mai vua nai Vukevuke ni Manidia Liu, o Solomoni Nata; ka ni vakamatatataka na veika e rawa ni qarava na Matabose kei na veika se sega ni tiki ni nona veiqaravi; oya me vaka nai yalayala ni qele. E vakaraitaka talega na dodonu vakalawa e tiko

vei ira nai taukei ni qele, me vaka ni sa laurai votu tiko ni vuqa vei ira nai taukei ni qele era sa vakatanitaka tiko eso na dodonu oqo.

Era marautaka sara na lewe ni vuli na vei tukutuku e talaucaki oqo baleta ni vuqa vei ira era sa qai rogoqa vakadua na veika e a cauraki kina.

E sega walega ni ra caka vuli na vakaillesilesi ena loma ni Matabose, era bau cau talega kina vuli oqo na veitabana tale eso; me vaka na Baqe ni Veivakatorocaketaki (FDB), Tabana ni Lavo Musuki (FNPF), vakakina na *BSP Life* kei na *Department of Cooperatives*. Me ra mai vulica nai taukei ni qele se rawa ni ra semati ira vakacava ki vei ira na taba ni veiqaravi tale eso vakaoqo.

E dua nai kau levu ni vuli oqo, oya na kena sa wasei tiko vakatautauvata nai lavo ni lisi kei na veigaunisala tale eso e rawa ni ra vakatubu ilavo kina (*investment*) kei na nodra vakavure bisinisi, mai nodra ilavo ni lisi. E ra a vulica talega na vei

walewale vovou ni veiqaravi esa vakanamata tiko kina na Matabose.

E sa ituvatuva talega ni veiqaravi ni Matabose me vukei ira ena nodra tuberi ena vakayagataka lavo vakamatau me rawa ni talave cake kina nai vakatagedegede ni bula ni kawa iTaukei.

Era vakaraitaka na nodra vakavinavinaka levu kina Matabose, na lewe 28 na lewe ni vuli oqo ka ra marautaka na nodra sa mai bulagoci enai tukutuku momona oqo ka rawa ni na laki vakatorocaketaki kina na nodra qele me rawa ni vakavure ilavo kei na bisinisi vei ira kei na nodra kawa mai muri.

Na vuli oqo e namaki me na tomani ka vakadewataki tiko yani vei ira kece nai taukei ni qele ena veiyasai Viti tale eso. ■

Veivakaramataki ni Matabose ni Qele Maroro mai Sigatoka

Susu Bulumakau na Mataqali Ketenatukani

ENA koro ko Navutu, ena tikina o Wai mai Nadroga, e sa tauyavu tiko kina e dua na bai ni bulumakau, ka taukena na Mataqali na Ketenatukani.

E navuci na vakanananu oqo me rawa ni dau veivuke vei ira na lewe ni Mataqali ena kena qaravi na nodra vuli na luvedra, vakauasivi ena vuli toro cake. Ka me tokona talega na bai ni bulumakau oqo na veisasaga tale eso vakabisinisi se ena vakatubu ilavo, e tuvatuva ka kina na Mataqali.

E levu vei keda nai taukei ni qele, eda dau nanuma tu ni dredre na kena tauyavutaki na sasaga vakaoqo. Ia e ka ni marau, ni sa cadra rawa e dua na kena mataqali vakaoqo. Ka vakaraitaka na kena Turaga ni Mataqali ni tiko na lalawa me na laki yacova na va na drau (400) na levu ni manumanu e susu ena loma ni bai oqo, ena loma ni 5 na yabaki mai oqo.

E a vakayagataka na Mataqali na nonai lavo ni lisi mai na *Fiji Pine* me voli kina na duru ni bai ka qai kuria yani na veivuke e dau solia tiko na Matabose ni Qele Maroro, oya na *Landowners Seed Fund Grant*, ka mani mai tauyavu rawa kina na sasaga oqo.

E sega walega ni o koya oya na veika e taukena na Mataqali Ketenatukani. Ena gauna oqo, e sa tiko talega e dua na nodratou lori tolu (3) na tani, dua na tractor ka rua tiko na nodratou vanua ni vakatubu ilavo (investment). Oya ena Fijian Holdings ka vakakina ena baqe na BSP.

E tiko na vakanuini ni na tubu ka rabailevu tale na veika e sa qaravi rawa tiko oqo ena loma ni Mataqali. Enai lakolako ni toso e sa laurai tiko oqo, e sa namaki tiko ni na yaco na Mataqali Ketenatukani me dua vei ira na Mataqali e matalia ka kilai tani ena vakayagataki ni qele, na kenai lavo, kei na kenai yau bula. ■

Rau taba toka oqori na neitou vakaillesilesi o Sikeli Ralawe (loma donu) ki na Turaga ni Mataqali Ketenatukani (matau)

Toso vinaka tiko na susu bulumakau ena Mataqali o Ketenatukani e Nadroga

Veivakararamataki ena Yavusa e Tolu

ENA siga Vakaraubuka nai ka 24 ni Jiuilai, e ratou a siko kina na Tabana ni iTaukei se na *Landowners Affairs Unit* (LAU) ni qele kina koro vakaturaga e Namotomoto kei Narewa e Nadi me laki qaravi e dua na veivakararamataki vei ira na lewe ni Yavusa e Tolu.

Me vaka ni basika tiko mai ki vale ni volavola e so na kudru kei na so na vakatutu, e sa mani nanuma kina na ulu ni veiliutaki me laki dua na veivosaki kei ira nai taukei ni qele me rawa ni matata kina na veika era gadreva tiko na lewe ni Yavusa.

Ena loma ni gauna dredre eda lako curuma tiko oqo ena vuku ni COVID-19; e levu sara na veika e tarai ira nai taukei ni qele, vakauasivi o ira era taukei ni qele ni veivanua ni saravanua. E vuqa vei ira oqo, e dua sara na draki ni bula drakidrakita era lako curuma tiko ena gauna oqo.

Ia, mai na veika era cauraka tiko mai na lewe ni Yavusa e Tolu, e laurai ni sega tikoga ni matata nai tuvatuva kei na kena vakadewataki nai tukutuku mai vei iratou na *trustees* kivei ira na lewe ni vanua o Nakovacake kei Navatulevu.

Eda dau kila deivaki tu ni Nakovacake Trust e dua vei ira na Trust qase duadua ena noda vanua ka dua talega vei ira na *trust* vakailavo enai vola tukutuku ni lisi ena noda Viti. Ia ena vica na ripote ena dua na gauna lekaleka oqo, e kunei ni sega ni veidutaitaki rawa tiko na ka e tuvatuva-ka taki mai kei na veika dina e vakayacori tiko.

Oqo na vuna e veisiko yani kina o iratou na vakaillesesi ni Matabose me rawa ni laki dua na veitalanoa me vukei na kena bonati ka vakaukauwataki tale na veiwekani e tiko ena *trust* kei na Vanua. Me vaka ni tiki ni yavu ni veiqaravi ni Matabose na nodra vakaukauwataki se vaqacotaki na iTaukei ni Qele, e kauwai vakalevu na Matabose me laki qarava na cakacaka bibi oqo ni veivakameautaki kei na veivakaduavatataki.

E rui ka bibi kina vei keda nai taukei ni qele, meda kila na noda dodonu kei na veika vakalawa e virikotora na Matabose ni Qele Maroroi. Ni sa matata vei keda na veika oqo, ena qai matata vakakina na noda toso ki liu. E matata ka ciqomi na veitalanoa ena siga oya, ka sa tiko na vakaniuini ni sa na dua nai tosotoso vou ena vanua o Nakovacake kei Navatulevu. ■

Veitalanoa kei ira na lewe ni Yavusa e Tolu mai Narewa, Nadi

Veivuke na Matabose ena nodra lisi ni tei kau na iTaukei

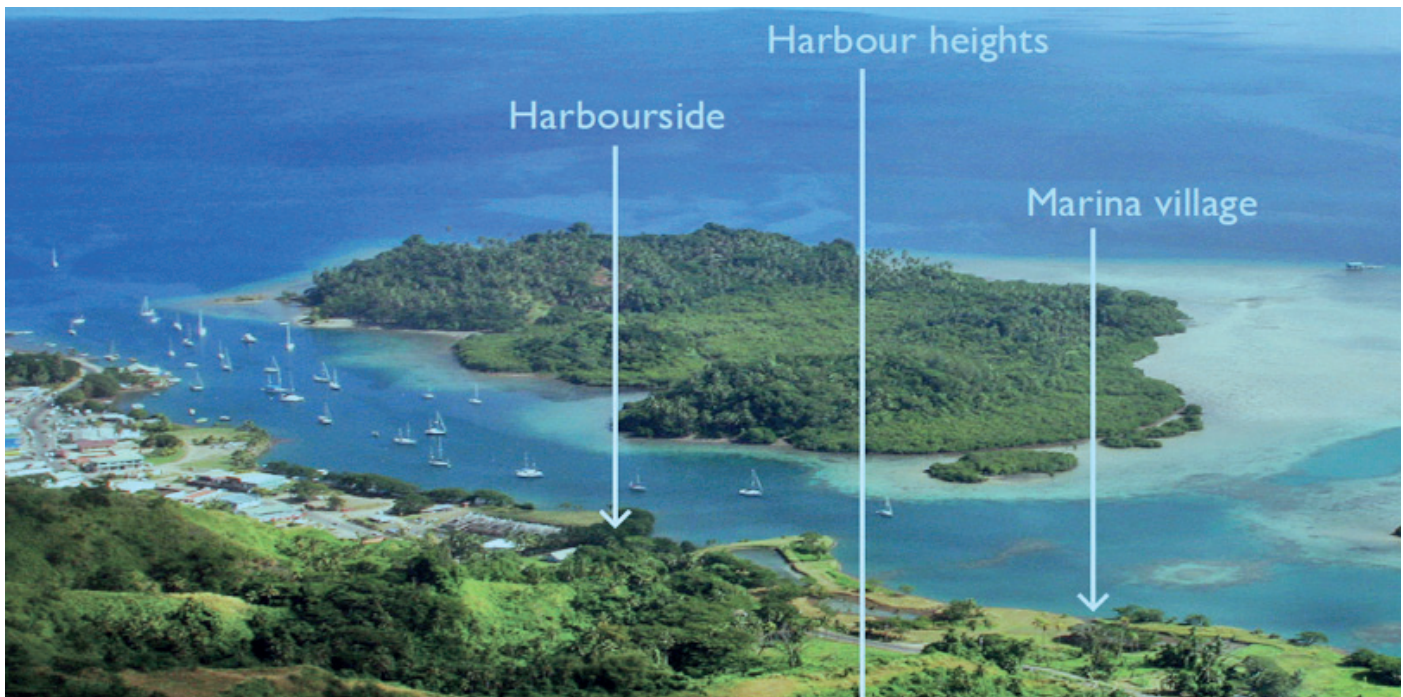
ENA Janueri ni yabaki sa oti, e a tavoca kina na Peresitedi ni noda vanua e dua nai tuvatuva ni tei kau, ka me tei kina e 4 na milioni na kau ena loma ni 4 na yabaki. E a bau vakaitavi talega na Matabose ni Qele Maroroi enai tuvatuva levu oqo.

Ni gadrevi me tokoni ka maucokona na gagadre oqo, esa vakadonuya na Matabose, me vakadeuci mai o ira na itaukei ni qele era lomasoli mera lisitaka ga na tiki ni nodra qele, me vakayacori kina na tei kau. E vakaraitaka nai Vukevuke ni Manidia Liu, o Solo Nata, ni cakacaka oqo e tokona sara vakalevu na veika e semati ena draki veiveisau ka dau vakarautaki vakakina na kenai lavo.

Ena vuku tikoga ni kena tokoni na tei kau, e kuria o Nata, ni sa tu vakarau na Matabose ni Qele Maroroi me tomana na nona cakacaka vata kei ira na itaukei ni qele, vaka talega kina vei ira na lewe ni vanua raraba. E dua na veika e okati ena veitokoni oqo; oya na kena sega ni na lavaki vei ira nai taukei ni qele nai lavo dau saumi vakadua (premium) kevaka era lisitaka ga na tiki ni nodra qele me vakayacori kina na tei kau.

Sa tiko na vakanuinui ni vuqa sara nai taukei ni qele era na malele mai enai tuvatuva oqo. E kuria oya ni na sotava kece na Matabose nai sau e dau lavaki ena kena vakarautaki e dua na lisi ka na sauma sara talega na ilavo e lavaki kina.

Mo ni qai veitaratara ga ena dua na vale ni volavola ni Matabose ni Qele Maroroi o ni voleka kina kevaka o ni gadreva na kenai tukutuku matata, se ke o ni duavata ena gagadre oqo. ■

Vakasokumuni itukutuku ni vei mataqali

E RATOU sa qarava tiko ena gauna oqo na tabana veiqaravi vei kemuni nai taukei ni qele, se na *Landowners Affairs Unit*, na kena vakasokumuni nai tukutuku matailalai ni veimataqali, tokatoka se yavusa itaukei ni qele.

Nai tukutuku e laki vakacakulei mai oqo, ena sega walega ni na yaga ena Matabose, ena yaga vakalevu cake sara ena vei tokatoka se vei mataqali yadudua. Nai naki levu ni vakasokumuni tukutuku oqo; oya me rawa ni dikevi kina, ka cakacakataki vakailavo na levu ni qele e taukeni, kei nai yau e taukeni mai vei ira na lewe ni mataqali se tokatoka. Oqo me vaka na vale, lori, bisinisi, ka vaka talega kina nai vakategedegede ni vuli e yacovi mai vei ira na lewena.

E tiko e dua nai lavelave ni taro e dau vakayagataki. Nai lavelave ni taro oqo e tara na veiyasa ni bula kece sara ka vaka toka oqo eso na taro:

- Na mataqali vale vakacava – simede, kau se kava?
- Na mataqali vale lailai vakacava e vakayagataki?
- Vakacava na kena vakadrodroi na livaliva kei na wai?
- E yaco beka na gaunisala ena kedra tiki ni qele?
- E vica na lewe ni mataqali era vakayagataka tiko na

qele ena teitei kei na susu manumanu?

- Vakacava nai vakatagedegede ni vuli era yacova na lewe ni mataqali?
- E vica era cakacaka vakamatani?

Ena vica na mataqali ka sa qaravi oti vei iratou na cakacaka oqo, e levu sara nai tukutuku matata e basika mai kina. E vuqa vei iratou na mataqali oqo, era kenai isevu na tauri lavo ni lisi ka sa dua na gauna balavu era tauri lisi tiko mai kina. E laurai talega ni vuqa vei ira era sa vakanuinui tu enai lavo ni lisi me nodrai vurevure ni lavo.

E vica tale na veika e basika mai, me vaka:

- Na berabera kei na tatao ni kena toso na veivakatorocaketaki.
- Na kena sega ni kauwaitaki soti vakabibi na vuli, vakauasivi na vuli torocake.
- Segga nai tuvatuva ni kena vakayagataki vakamatau nai lavo ni lisi.
- Segga ni matata tu nai tavi kei na veiqaravi ni Matabose ni Qele Maroroi.
- Na kena sa lailai sobu tiko vakatotolo na qele, vakauasivi vei ira nai taukei ni qele e voleka se tiko ena vei koro lelevu kei na vei taoni na kedra qele.

Na vei tukutuku oqo e dodonu me vukei keda sara vakalevu na itaukei ni qele ena noda tuvatuva ka ena veisiga ni mataka, vakauasivi na noda raica vakavinaka na kena vakayagataki vakamatau na nodai lavo ni lisi. E dodonu meda kauwai sara vakalevu ena kena vakayagataki na nodai yau, sai koya na noda qele, me rawa ni da vuavuai ena dela ni gauna ni noda bula, ka vaka talega kina vei ira na noda kawa mai muri. ■

Na vale vakoro vou sai sakisaki ni Yavusa o Vunivivi

Vale ni Vanua ena koro o Nausori

Yavusa Vunivivi
Nausori, Tailevu

“E dai, keimami sa mai dokadokataka tu na lewe ni Yavusa o Vunivivi na neimami vale vakoro,” vakaraitaka na Komai Nausori, o Ratu Lepani Tagicakibau. “Ia ena veitabagauna mai muri, ena dau itukuni voli tu vei ira na neimami kawa, ni a bau cau talega na Matabose ni Qele Maroroi ena kena tara na vale oqo. Ena gauna sara ga e a gagadre tu kina na Yavusa me bau tara e dua na kena vale vakoro, e a dodoliga na Matabose ka solia mai e dua nai solisoli levu e \$20,000 me rawa ni veivuke ena sasaga oqo”.

Ia nikua, e sa mai dua toka nai sakisaki ni Yavusa o Vunivivi na vale vakoro oqo ena kena totoka kei na kena tara vakamatau sara. E marautaka talega na Matabose me dau cau talega ena kena vakatoroicaketaki ka laveti cake na nodra bula na kawa itaukei, vakausivi o ira na itaukei ni qele. ■

Na dodonu ni iTaukei ni Qele

E DUA na ka bibi, oya na noda kila na noda dodonu oi keda nai taukei ni qele ka na rawa ni vukei keda ena noda vakavinakataka na noda veqaravi ena vuku ni noda qele vakaitaukei ka vaka talega kina na kena laveti cake nai vakatagedegede ni noda bula.

Na noda dodonu oqo nai taukei ni qele, e vauci vakalawa ka toqai tu vakamatata ena *iTaukei Land Act (1905)*. E vica na dodonu oqo e tokai koto oqo era ka gadrevi meda wilika ka me dei koto vei keda na veika e baleta na noda qele kei na kena taukeni.

1. Dodonu ni Vakayagataki ni Qele kei na Tiko Vakaitikotiko (*Customary Right to Use and Occupy Land*)

O koya ga e sa volai na yacana enai vola ni kawa bula (VKB), e sa soli vua na dodonu me vakayagataka se vakatikori ena tiki ni qele ni tokatoka se mataqali e vola kawa bula kina.

2. Dodonu ni Yalayala (*Boundary Right*)

O ira kece era volai enai vola ni kawa bula, e tiko vei ira na dodonu mera kila se vakatakilai vei ira nai yalayala ni qele ni tokatoka se mataqali era vola kawa bula kina.

3. Dodonu ni Volai enai Vola ni Kawa Bula (*Right to be Registered in the VKB*)

Na kawa itaukei taucoko era sucu ena dela ni vuravura oqo, e dodonu mera volai enai vola ni kawa (VKB), ka okati sara talega kina o ira na gone era sucu tiko ena taudaku ni vakamau (illegitimate children).

4. Dodonu ni Veiletitaki ni Vakaturewa ni Veitarogi Vanua (*Right to Appeal iTaukei Lands & Fisheries Commission*)

Kevaka e dua nai taukei ni qele e sega ni duavata se marautaka na vakaturewa e vakayacora na

Veitarogi Vanua me baleta na kedratou qele, e rawa ni volavola yani ena Veitarogi Vanua ena loma ni 90 na siga ka a vakayacori kina na vakaturewa oya.

5. Dodonu ni Veiletitaki ni tutu ni Turaga ni Mataqali (*Right to Dispute TM Titles*)

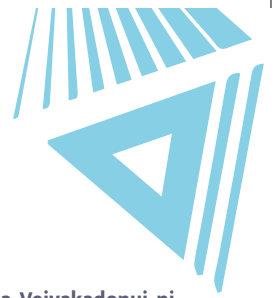
E tiko na dodonu vei ira nai taukei ni qele me ra veiletitaka na vakaturewa e vakayacora na Veitarogi Vanua ena kena digitaki e dua na Turaga ni Mataqali se Liuliu ni Yavusa. Ia me vakayacori oqo ena loma ni 90 na siga e a vakayacori kina na vakaturewa.

Nai ka rua ni wasewase ni lawa oqo e virikotori ena *iTaukei Land Trust Act (1940)* ka sa mai vakamatailalaitaki sara kina eso na noda dodonu nai taukei ni qele.

Nai kuri ni tukutuku qo e tiko ena drauniveva ka tarava...

Talevi o ira na itaukei ni qele kei na itaukei ni lisi e Nacula, Yasawa

Na dodonu ni iTaukei ni Qele

1. Dodonu ni Vakatikori ni Taukei ni Qele ena Dua na Tiki ni Qele Vakaitaukei (Right to Beneficiary Occupation of iTaukei Land)

Oqo ena kena vakuwai mai se biu vakatikitiki na tiki ni qele esa dabe se vakatikori tiko kina e dua nai taukei ni qele ena gauna esa gadrevi kina me lisitaki na tiki ni qele oya. Na tiki ni qele esa vakatikori tiko kina e dua nai taukei ni qele ena sega ni okati ena loma ni lisi.

2. Dodonu ni Kovuti ni Qele (Right to Reserve Land for Maintenance and Sustenance)

E tiko na dodonu vei ira nai taukei ni qele mera biuta vakatikitiki e dua na tiki ni nodra qele me ikovukovu (Reserve) vei ira na lewe ni tokatoka se mataqali ena gauna oqo ka vakakina vei ira na muri mai. Ia e ka ni rarawa ni vuqa nai taukei ni qele era sa vakatara tiko na veivakavaletaki vakailoa (Squatter settlements) ena veitiki ni qele oqo. E dodonu meda kila ni qele kovuti e vakatabakidua saraga vei ira ga era volai enai vola ni kawa ka vakatabui vakalawa me soli e dua na tikina vua tale e dua e sega ni volai enai Vola ni Kawa Bula (VKB).

3. Dodonu ni Wasei Vakatautauvata ni Lavo ni Lisi (Right to Equal Lease Money Entitlement/Distribution)

Oqo na dodonu ni kena wasei vakatautauvata vei ira kece nai taukei ni qele nai lavo ni lisi kece sara e rawati mai ena nodra qele.

4. Dodonu ni Vakatubu Ilavo (Right to Investment)

E tiko na dodonu vei ira nai taukei ni qele mera vakatubura (invest) e dua nai wase ni nodrai lavo ni lisi ka tiko talega na dodonu ni kena vagolei lesu tale vei ira na kena tubu. Ia ena kenai vakarau ga, ena gadrevi e 60 na pasede na lewe ni mataqali se tokatoka me vakadonuya vata na kena tauri mai e dua na tikina se na uma ni lavo oqo.

5. Dodonu ni Veivakasalataki ena Vakayagataki ni Qele (Right to be Consulted on the Use of iTaukei Land)

E dodonu me na dau vakasalataki taumada nai taukei ni qele kevaka e gadrevi me vakayagataki e dua na tiki ni qele, veitalia sara mada ga, kevaka e tiko ena taudaku ni kovukovu na tiki ni qele oya.

6. Dodonu ni Kena Soli na Veivakadonui ni Qele (Right to Give Consent or Not for any Issue Concerning iTaukei Land)

E tiko na dodonu vei ira nai taukei ni qele me ra vakaiotaka se sega na kena vakayagataki e dua na tiki ni nodra qele kovuti. E sega ni tu vua e dua tale, na dodonu me vakasaurarataki ira ena tikina oqo.

7. Dodonu ni Vakayagataka Sega ni Taukena (Beneficiary Owners of iTaukei Land)

Oqo e ka bibi duadua meda kila. Na qele e taukeni ga vakamataqali, vakatokatoka se vakayavusa. O keda na lewena, e tikoga vei keda na dodonu ni kena vakayagataki ka sega na dodonu ni kena taukeni.

E ka bibi meda kila na noda dodonu kina noda qele me kakua kina nida dau vakatanitaka eso na vakatulewa; se tu saqata eso na lawa ka sa biu tu mai me maroroi keda kei ira na noda kawa mai muri. ■

Kudruvaki ni lago mai Naitalasese

E KUDRUVAKI vakalevu na levu ni lago mai vei ira veitikitiko eso volekata na bai ni toa nei *Goodman Fielder* mai Naitalasese e Nakelo, Tailevu. Oqo era okati talega kina na lewe ni koro mai Waikete, Vunivaivai kei Naitalasese.

E vakaraitaka o Iosefo Naduva, e dua e vakaitikitiko e kea, ni sa dua na gauna balavu na nodra kauta cake tiko na nodra vakatutu kina kabani oqo na *Goodman Fielder* me baleta na levu ni lago e sa dau teteva mai na nodrai tikotiko, vakabibi ena gauna ni tatamusuki; ka sa dau vakavuna sara ga na nodra tiko vakaca ena nodrai tikotiko. Ia e sega ni bau kauwai na kabani oqo kina nodra gagadre na lewe ni vanua.

Me vaka ga ni qele vakaitaukei ka lisitaki tiko, e sa qai gole e dua na vakaisilesi ni Matabose me laki dikeva na kudru oqo. E ratou veitomani vata kei na Tabana ni Bula e Nausori kei na dua na nodratou mata mai na kabani na *Goodman Fielder*.

Na vakadidike oqo e tiki ga ni nona veiqaravi na Matabose me dau veivakadeitaki kina vei ira na itaukei ni qele me baleta na kena dau muri vakadodonu na veidinadinati e tiko ena loma ni lisi nei *Goodman Fielder*, o koya ka taukena tiko na vale ni toa oqo e Naitalasese. Na qele ka tiko kina na vale ni toa, e taukeni mai vei iratou na Mataqali Namara, Mataqali Vunikavika, Mataqali Navorara kei na Mataqali Nabua ka rauta ni 32 na ekatea na levu ni qele taucoko.

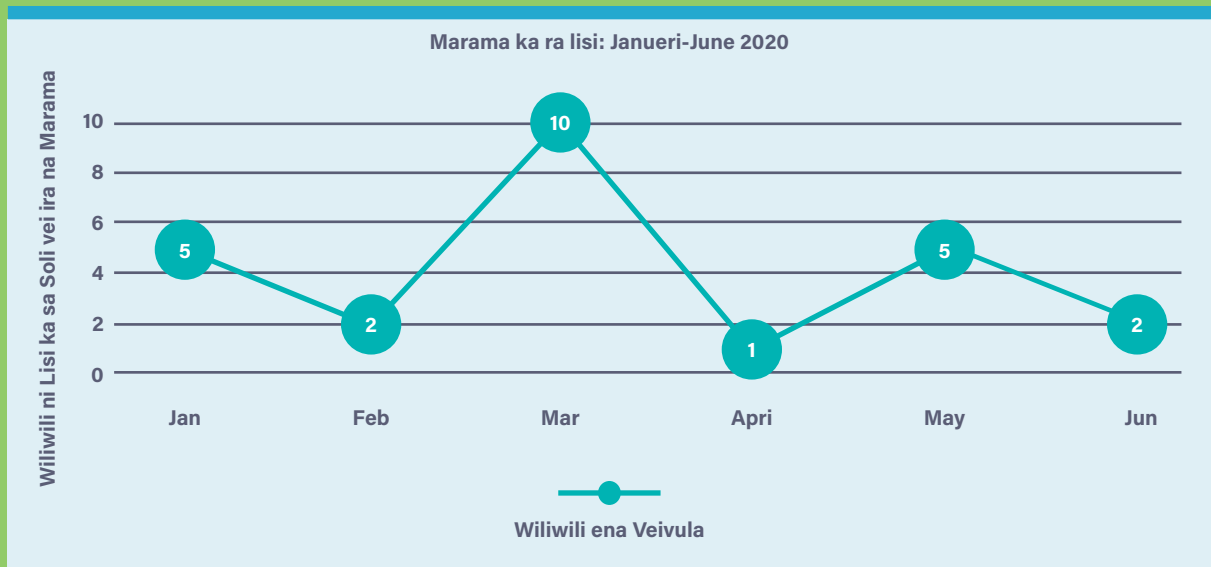
Ia ni sa mai vakacavari na vakadidike, sa laurai ni so na ka e vakayacora vakatawadodonu na kabani ka sa itavi ni Matabose me na vakamura na veika kece oqo me yacova ni sa vakadodonutaki na veicala oqo ka ra marau talega kina nai taukei ni qele kei ira era vakaitikitiko wavolita. ■

Na volau ni susu toa nei *Goodman Fielder* e Nakelo, Tailevu

Tubu Cake nai Wiliwili ni Marama era Lisi

E DAU kilai tani tu ni vuqa ga vei ira na noda turaga itaukei era dau lisitaka na nodra qele me ra vakatorocaketaka. E dau kunekune vaka yaloka ni dilio na marama itaukei me dau lisitaka e dua na nona tiki ni qele. Ia e ka ni marau ni sa veisau tiko mai na mata ni cagi ka sa tubu cake sara tiko na kedrai wiliwili na marama itaukei era sa lisitaka tiko na kedra tiki ni qele me vaka e laurai tiko enai yaloyalo e tiko oqo era.

Enai matai ni veimama ni yabaki oqo, e rauta ni 70 nai taukei ni qele era lisitaka ga na nodra qele. Ia, mai na 70 oya, e 23 vei ira oqo e marama. Oqo e i vakaraitaki vinaka sara ni nodra sasaga na marama me ra bau cau talega ena veivakatorocaketaki ena noda vanua. Mai vei ira na lisi oqo, e laurai ni dua nai wase levu ni lisi e vakatabakidua ena teitei (*agricultural*) kei na veivakavaletaki (*residential*).

Ni oti na kena mai sotavi na mate levu oqo na COVID-19, e tiko na nanamaki ena Matabose ni na tubu cake tale nai wiliwili ni itaukei ni qele era na lisitaka ga na nodra qele. Oqo e baleta beka ni levu sara era sa biu cakacaka ka ra sa na vakanamata ga kina qele me ivurevure ni lavo vei ira ena gauna dredre oqo. ■

Era kauwai sara tiko vakalevu na marama ena veivakatorocaketaki raraba ka ra dau vakaitavi tu ga kina e liu na turaga

Veivuke na Matabose vei ira na vakaleqai ena Cava o Harold

ENA imatai ni macawa ni vula o Me, e ra a vakasosolo ka vakasokumuna vata eso na nodra ka ni loloma na vakaillesilesi ni Matabose me dodoliga kivei ira na vakaleqai ena Cava o Harold. Oqo e okati kina nai sulu, tauwelu, yaya ni moce, kakana kei na veika tale eso.

Na Matabose esa qai vakarautaka e 125 na kateni ni kakana ka tiko ena loma ni kateni e rauta ni \$50 nai sau vakailavo ni lewe ni dua na kateni. Oqo era sa qai wasewasei me ya 25 dua na vale ni volavola; Labasa, Nadi, Lautoka ka rua nai wasewase e Suva.

Na veivale ni volavola kece sara ni Matabose e vakaitavi ena cakacaka oqo. Na vale ni volavola liu e Suva (Head Office) kei na Wasewase e veiqaravi ena Wasewase e loma kei na Tokalau (Central Eastern) e rau vakauta na nodrau ka ni veivuke ki Kadavu vata kei Lau. O ratou mai Lautoka e vakau vaka ki Yasawa, o Nadi e veivuke ki Vatulele kei ratou mai Labasa e vagolei ki Wainikavula e Tailevu, Nakasi kei Vusuya.

Nai Vuvevuke ni Vunivola Tudei ena Tabacacacaka iTaukei e a mai ciqoma na ka ni veivuke e vakarautaki e Suva. "Ena vukuna na Minisita ni Veika Vakaitaukei, kei na Vunivola Tudei ni Tabacacacaka iTaukei, au vakamuduo kina yalovinaka kei na loloma o ni vakaraitaka na vakaillesilesi ni Matabose ni Qele Maroroi," e tukuna o Saimoni Waibuta. E kuria o Waibuta ni "dravudravua na vosa me dolei kina na yalo savu kei na yalo loloma ka sa na nodra masu ga na kawai taukei me kalougata tikona Matabose ka vuavuai tiko na kena veiqaravi".

E vakaraitaka talega na turaga ni koro mai Yaqeta mai Yasawa ni sa dua na ka na nodra masulaka tiko mai me yaco yani eso na veivuke ka ra sa nanamaki sara mai ena kena oqo. E sa gusudra tiko mai na lewenivanua kece sara era na laki ciqoma na ka ni loloma oqo ena nodra vakavinavinaka kina Matabose kei na kena veitabana kece sara ena vuku ni veivuke levu oqo. ■

Era dabe toka oqori na vakaillesilesi ni TLTB kei na Tabacacacaka iTaukei ena soli iloloma ni TLTB vei ira na vakaleqai ena cagilaba ka ra mai ciqoma na iVuvevuke ni Vunivola Liu ni Tabacacacaka iTaukei o Saimoni Waibuta

Solia tu oqori na Manidia mai na Vualiku o Josaia Waqairatu vua na Commissioner Northern o Uraia Rainima na ka ni loloma ena veivuke ena cagilaba o TC Harold mai Vanua Levu

Vakarautaki tu oqori na ka ni loloma ni Matabose ni Qele Maroroi ena vuku ni vakacaca ni Cava o Harold mai na Valenivolavola mai Nadi

Sikovi o ira na lewenivanua e Vatulele

E A veisiko na nodai liuliu ni Matanitu ki Vatulele enai ka 20 ni Me, ni oti na nona ravuravu na Cava o Harold. E a bau lewena talega na mata ilakolako oqo nai vukevuke ni Manidia Liu ni Matabose ni Qele Maroroi, o Solomoni Nata.

E tukuna o Nata ni ratou kurabui ni sa totolo sara na veivakacokotaki ena yanuyan mai Vatulele, ka sivita sara na veika e ratou vakanananutaka tiko yani. E dina ga ni levu sara na vale era vakacacani, ia esa totolo sara na kedra vakavinakataki ka so esa voleka sara tiko ni vakacavari na kena vakavinakataki.

“Keitou kurabuitaka mada ga ni vakayacori vei keitou na veikidavaki vakavanua. Ena dela ni sega tu na ka, kei na sasaga ni bula ena veisiga, e tarai na yaloi keitou ni rawa vei ira na lewe ni vanua mai Vatulele me ra vakayacora nai valavala dina vakavanua ni veivakaturagataki,” e vakaraitaka o Nata. “Ia, sai koya dina oya na kedai iyaloalo nai taukei. Ni tu na ka, se sega na ka, eda na dau mata mamarau tu ga”.

E marautaka na Matabose ni a bau cau talega kivei ira na lewe ni vanua mai Vatulele ka sa matataki tiko kina na Matabose kei kena veitabana kece sara ni veiqaravi. E kenai kuri ni a bau cau talega ena veisiko oqo nai taukei ni lisi vou ni otela mai Vatulele, ka a solia e rauta ni \$10,000 nai lavo ni kakana. Esa vosa ni yalayala talega nai taukei ni lisi oqo ni na vakarautaka talega e \$50,000 nai yaya ni tara vale kivei ira nai taukei ni qele.

E a vakamacala talega o Nata ena so na nodra lomatarotaro na itaukei ni qele, ena gauna ni veitalanoa kei nai Liuliu ni Matanitu. Eso era vakaraitaka ni se bera ni ra ciqoma tiko na nodrai lavo ni lisi ka so tale era vakataroga na kena sa mai veisau na itaukei ni otela e Vatulele. E vakamacala o Nata ena tikina ruarua oqo ka ra marautaka nai taukei ni qele na veiqaravi esa cakava tiko na Matabose ena vukudra. ■

Veisiko nai Vukevuke ni Manidia Liu o Solo Nata e Vatulele

Taro Dau Tarogi Wasoma

E koto oqo era eso na taro ka ra dau tarogi wasoma mai vei ira nai taukei ni qele. E sa vakarautaki vata tiko kei na kenai sau me rawa ni vukeyi keda ena kena vakarabailevutaki na noda kila na veika me baleta na noda qele vakaitaukei.

1. Na cava e dau vakayacora na Matabose kevaka esa sega ni sauma tiko na nona lisi o koya e lisi tiko?

E dau soli e dua na gauna vei koya e lisi me rawa ni sausaumi mai kina. Ia kevaka e sega, e sa na muri tale eso na gaunisala vakalawa me rawa ni saumi mai kina na lisi. Ia kevaka e sa mani sega ni rawa ni sauma o koya e lisi na nona lisi, e sa na tagutuvu ni lisi ka sa rawa ni soli tale vua e dua.

2. Eda na kila vakacava nai taukei ni qele nai yalayala ni noda qele?

E dodonu me matata vei keda nai taukei ni qele, ni yalayala ni qele e ratou qarava ga na Tabana ni Veitarogi Vanua ka sega ni dua kina na neitou vakatulewa na Matabose ni Qele Maroroi. Na mape kei nai yalayala ni qele e ratou vakarautaka ga na

Veitarogi Vanua.

3. O cei e taukena nai qoliqoli?

Nai qoliqoli e taukena na Matanitu. Na qereqere kei na qele sa ubiya na wai, e sa nona na Matanitu. E vakamatatataki ena *Rivers & Streams Act* ni soli ga vei keda nai taukei na dodonu ni kena vakayagataki ka sega na dodonu ni kena taukeni (*right to use, not the right to own*).

4. E rawa ni lisitaki talega na qele kovu?

Kevaka e gadrevi me lisitaki na qele kovu, ena gadrevi me biu taumada ena taudaku ni kovukovu me rawa ni qai qaravi na kena veinaki tale eso. Oqo ena gadrevi kina na nodra veivakadonui e 51 na pasede na lewe ni mataqali.

5. Na qele voli vakadua, se na *Freehold Land*, ena rawa beka ni tokitaki tale kina qele vakaitaukei?

Ena rarama ni Yavu ni Vakavulewa (2013), e sega ni rawa ni vakasukai lesu tale na *Freehold Land* kina qele vakaitaukei.

6. Na nodrai lavo nai taukei ni qele ka vakatubutaka tiko (*invest*) na Matabose; o cei e taura na kena tubu? Na Matabose se nai taukei ni qele?

Nai lavo kece ni taukei ni qele ka vakatubutaka tiko na Matabose ena vukudra nai taukei ni qele; ena suka lesu tale vei ira nai taukei ni qele na kena tubu. Oqo e okati talega kina na nodrai lavo na gone ka ra se bera ni yacova na yabaki 18.

7. Ena caka beka vakacava kevaka e sa lisitaki tiko na tiki ni qele, ia e se bera ni tauri e dua na kenai lavo? Ena vakacava beka na kenai lakolako?

Nai lavo ena maroroya tikoga na Matabose ka na sega ni wasea e dua na tikina me yacova ni sa ciqoma e dua nai tukutuku mai vei kemuni nai taukei ni qele. Na kena vagolei ena akaude ni mataqali se ena akaude ni tamata yadua ena vakatau sara ga ena veivakadonui ni 60 na pasede (60%) ni lewe ni mataqali. ■

Sega ni Vakayalolailaitaki na Matabose ena COVID-19

Vukevuke ni Manidia Liu – Solomoni Nata

E dina ga ni sotava tiko o Viti kei na veiyasai vuravura na dredre ka vakavu mai na mate oqo na COVID 19, e sega ni vakayalolailaitaki ira na vakaillesilesi ena loma ni Matabose ena nodra veiqaravi vei ira nai taukei ni qele ka vakatalega kina vei ira na lewenivanua kece e Viti.

Au bolei ira na vakaillesilesi, ni gauna oqo e gauna bibi vei keimami baleta ni ra raici keimami tu mai nai taukei ni qele me keimami na vukei ira ena gauna tiko leqaleqa oqo. E dina ni da tiko leqa; era na nanamaki tiko nai taukei ni qele me ra na taura ga na nodrai votavota ni lavo ni lisi ena kena gauna donu.

Keimami gadreva kina me veivakadeitaki vei kemuni nai taukei ni qele, ni sega ni mai rawai keimami vakarawarawa na mate oqo ka keimami na segata tiko me keimami dinata tiko na neimami tavi vei kemuni. Se cava na ka ena

sotavi, se na basika mai, keimami na tu ena yasamuni nai taukei ni qele me tokoni kemuni ka vakarautaka vei kemuni na ka e dodonu ga me nomuni.

Au vakabauta ni da na veitauriligataka vata na noda toso ki liu ka me kakua ni da dau vakacalai vakarawarawa ena veika e tubu koso mai se sotavi vakasauri. Kevaka e mai tao vakalailai se mai tu vakadua beka na neitou veiqaravu ena gauna e tarovi tu kina na veitosoyaki; keitou sa kerea tiko na nomuni veivosoti.

Ia keitou gadreva ga me vakadeitaki kemuni ni toso vinaka tiko na veiqaravi ena loma ni Matabose ka neitou sasaga tiko me na laveti cake tale nai vakatagedegede ni neitou veiqaravi. Kevaka e sa lako sivita rawa na Matabose e vica na veika lelevu ka ca cake mai ena COVID-19, e sa tiko na vakanuini ni na dua tale na yabaki ni veiqaravi vinaka na yabaki oqo. ■

Tarova na dewa ni mate na COVID-19

Sava vakawasoma ni liga

Ubi na gusu ena liga ena gauna ni vu se suru

Kakua ni tara na mata

Na tiko savasava

Kua na lululu

Tiko veiyawaki

Vale ni Volavola

SUVA

TLTB Building
431 Victoria Parade
PO Box 116,
Suva.
T: (679) 331 2733

KOROVOU

1st Floor, Waimaro Circuit
Building
Main Street,
Korovou.
T: (679) 334 0130

RAKIRAKI

Shop 1, George Shiu Raj
Building
FSC Road,
Rakiraki.
T: (679) 669 4120

LABASA

Level 1, TISI Sangam
Building, Nasekula Road
PO Box 32,
Labasa.
T: (679) 881 1122

NAUSORI

Level 2, Jiwanbhai Complex
Ross Street,
Nausori.
M: (679) 990 7469

LAUTOKA

Level 1, Khans Complex
10 Mana Street
PO Box 73,
Lautoka.
T: (679) 666 1744

NADI

Level 1, Airport Central Complex
Namaka,
Private Mail Bag,
Nadi Airport.
T: (679) 672 3771

SAVUSAVU

1st Floor,
Planters House
Main Street,
Savusavu.
T: (679) 828 0797

BA

1st Floor, Tower Building
Ganga Singh Street,
Ba.
M: (679) 667 0255

SIGATOKA

1st Floor,
Keasuna Complex
Sigatoka.
T: (679) 650 0696